ПРОГРАМА ЗА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ "СТРАНДЖА–САКАР"
ВТОРИ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН СИМПОЗИУМ – 1980 г.

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ТРАДИЦИОННИТЕ НАРОДНИ ЗНАНИЯ И ВЯРВАНИЯ В СТРАНДЖА

Рачко Попов

Народните знания и вярвания представляват двата основни компонента, които изграждат съдържанието на традиционния народен мироглед. Те определят цялостната система от възгледи и представи за заобикалящия свят, за обществото и човека.

Народните знания възникват непосредствено в процеса на трудовата селскостопанска дейност на хората. Те са резултат от постоянното взаимодействие на човека с природата и израз на дългогодишния натрупан практически опит, на тънка наблюдателност и стремеж към опознаване и въздействие на околната среда.

Представите на българите в Странджа за космоса, за възникването на земята и останалите небесни тела не се отличават от общобългарските. Космологичните схващания са се формирали под силното влияние на библейските легенди и адаптацията им в народните приказки. Те имат най-общо следното съдържание. Първоначално цари хаосът. Бог създава земята, небето, водата, звездите. Накрая прави човека от кал, вдъхва му душа и последни създава дърветата и животните. Според една странджанска легенда, бог сътворил земята, небето и водата във вид на три кълба. Кълбото на земята се оказало по-голямо от останалите и затова господ го „дръпнал", „набрал" го, за да го изравни с тях. По този начин се образували долините, равнините и планините. Подобно обяснение за появата на географските форми чрез „удряне" или „шибане" на земята се среща и в други варианти на легендата от различни краища на България.[1]

Господ-бог не е единственият творец и съзидател на материалния свят. Всичко полезно и добро се дължи на него, а злото е творение на дявола. Господ и дяволът се намирали в постоянна надпревара за първенство. Една приказка разказва как двете „невидими" сили се обзаложили, че който пръв сътвори плодовете, то той е по-силният. Дяволът си избрал дряна и седнал под него. Господ избрал черешата и двамата зачакали. Когато дрянът цъфнал пръв, дяволът се зарадвал, но когато черешата първа дала своите плодове, той отстъпил първенството на противника си.

Дуализмът в представите, изразяващ се в наличието на две първоначални и противоположни сили, намиращи се във вечен спор и борба за надмощие, е типичен белег за повечето притчи за сътворението на света. На дуалистична основа са изградени древните религиозни вярвания на персийските и индийските народи, които вероятно са повлияли върху формирането на космологичните схващания на цялото славянство.[2]

Земята според населението в Странджа е плоска и стои върху раменете или рогата на вол, който, когато се размърда, предизвиква земетресение. Небето е „капакът" на земята, където живеят господ и ангелите. Слънцето е одухотворено същество от мъжки пол, което лесно се сърди, ако майка му не е успяла да приготви вечерята му. Луната, наричана навсякъде „месечина", и промените на фазите ѝ обуславят поредица от вярвания, свързани със селскостопанската дейност и семейно-празничната система. При „захващането" на новата луна-„новина", се предприемат оран, сеитба, „главеж" и сватба, за да имат те благополучен завършек. И обратно, докато трае пълнолунието-„оситът" и намаляването на луната не се започва никакво трудово или семейно начинание.

Вярванията, които са възникнали в най-пряка връзка със стопанските задължения на селяните съдържат в себе си най-голяма доза рационализъм. Зависими от природата, овчари и орачи години наред са се стремили да открият закономерности в изменението на времето и да ги използуват в своята практика. Наблюдавайки небесните тела и промените, които настъпват с тях, те констатират, че ако месечината е „в мъгла" или слънцето в „харман", времето ще се развали. По звездите те се ориентират и преценяват кога започва трудовият им ден. Щом сутрин изгрее „Зората" /„Доилнята", „Овчарската" или „Чуфчийската" звезда/ овчарите извеждат овцете на паша, а щом вечер на небосвода се покаже „Вечерницата", добитъкът се прибира. Появата на „Оралицата" на есен показва времето за начало на есенната оран.

Понятието за време се свързва единствено с природните изменения и редуващата се стопанска работа. Смяната на сезоните се отчита посредством вегетацията на растителността и пристигането и отлитането на прелетните птици, а народните наименования на някои месеци или периоди от време показват подчинеността на времето на трудовата дейност. Май се е наричал „по копан на гълъбица", юли - „по жътва време", октомври - „по грозде време". Предсказването на промените в метеорологическите условия става предимно по поведението на животните. Това е лесно обяснимо, имайки пред вид скотовъдния характер на поминъка на странджанското население. Така например, когато овцете „бързат да прибират"храната си и свинете носят сламки, се очаква разваляне на времето.

Поради ограничения опит и познания на хората, атмосферните явления са били обяснявани като дело на свръхестествени и неподвластни на човека сили. Много от тях се явяват и като постоянни атрибути на християнските светци. В цяла Странджа се вярва, че градушката се изпраща от света Елена. Светицата я носи в ръкава си и я пуща в нивите на тия, които не я почитат. Гърмотевиците и светкавиците са спътници на св.Илия. Карайки колата си по небесния друм, той причинява гръм и пламък. Тези представи имат старинен индоевропейски произход. Култът към езическия бог на гърма, който побеждава змея или ламята, за да освободи водите, преминава в християнската религия в култ към някой светец.[3] Прави впечатление, че в Странджа обект на този култ са предимно св.Илия и св.Елена.

Освен преобладаващия теологичен нюанс, в народното обяснение на природните явления и процеси се преплитат и по-древни, свързани с периода на езичеството, представи. Силният вятър-вихрушката се възприема като стихия, изтъкана от зли сили. Той е „нечист дяволски въздух", развихрил се змей, дошъл

да открадне харесваната от него мома, или бурен вихър от развилнели се юди. В тези представи не е трудно да се открият отново следи от дуализъм. Природните процеси са „деяние" както на светци, така и на техните противници, змей, хала, ламя.

Наличието на многообразие от народни вярвания за свръхестествени демонични или митологични сили и същества се дължи както на невъзможността да се обяснят атмосферните явления, така и на нарушаването на определени нравствени норми на поведение и забрани, на неспособността да се изясни произходът на някои болести.

Особено разпространени в Странджа са вярванията за вампира. Това демонично същество възниква от прескочен от котка или куче покойник. Вампир става и неокъпаният и неопят от свещеник мъртвец. В източните покрайнини на областта се среща и вярването, че самоубилите се хора-удавени, обесени, след смъртта си се превъплъщават. Те не се погребват в общоселските гробища, тъй като се считат за „нечисти". Вампирът е невидимо същество, което излиза нощем от гроба си и плаши близките си. Могат да го виждат и убиват само родените в събота хора и кучета, наричани „съботничеви".

Прави впечатление, че представите за вампира в Странджа се отличават с особено многообразие. Употребяват се два термина за обозначаване на демона, като същевременно се прави разлика между двата вида. Наименованието „устрел" е характерно за целия регион. Под „устрел" се схваща вампирът, който напада главно домашния добитък и изсмуква кръвта му. Прилича на надут с кръв мях, който се придвижва, търкаляйки се. С термина „вампирин" /„апирин", „епирин"/ се определя същество, което прилича на човека, превръща се в различни животни и напада хората нощем по пътищата. В подкрепа на по-горе изложената мисъл за богатството на представите за вампира в сравнение с други български земи се оказват и данните на австрийския етнограф от миналия век Адолф Щраус, посетил Странджа и изследвал духовната култура на населението й.[4]

Умрелите, некръстени деца се превръщат в зли демонични същества, приличащи на малки пилета без перушина. Те се събират нощем по покривите и комините на къщите, в които има новородено. Целта им е да откраднат детето или да отнесат млякото на родилката. Тези същества се наричат „еврейчета". Вярването в тях е много старо и има общославянски характер. Особено разпространено е сред източните славяни, при които в миналото църквата устройвала празник в тяхна чест като помен на мъртвите.[5]

В целия странджански ареал са познати и практикувани магиите за отвличане на чуждо плодородие и мляко. Магическите действия извършват предимно жени, наричани „привземачки", „приемници", „мамняци". Прилагайки контагиозна и вербална магия, магьосницата цели открадване на "берекета". Магическият акт се е извършвал единствено в ранното утро срещу Еньовден.

От митологическите вярвания най-широко разпространение намират представите за самодивите. Обикновено самодивите или юдите се схващат като божества на вегетацията, на дивата, разцъфваща природа[6], които идват на пролет и се скриват през есента. В Странджа обаче вярванията в самодиви са твърде по-различни. В представите те не са прелестните горски феи, а грозни стари жени с разчорлени коси и черни одежди. Човек, стъпил на трапезата им, намираща се при

извори, поляни, на бунището, заболява от „самовилска болест". От същата болест страдат родилките и лехусите. Това показва, че самовилите се възприемат главно като същества от етиологично естество.

Голяма част от митологичните представи са се съхранили в народното творчество. Благодарение на фолклорната традиция днес все още се помнят многобройни приказки, легенди и песни за змейове, орисници, стопани на извори, чешми и закопани пари, за чумата-стара, грозна жена с тефтер и коса в ръцете. Многократно преработвани и преосмисляни от народния творец,те представляват основен извор, от който черпим сведения за духовния мир, възгледите и идеалите на нашите прадеди.

Народните знания и вярвания не съществуват самоцелно и независимо. Те са пряко свързани с обичайно-празничната система на народа и се проявяват чрез нея и посредством нея се свързват с нуждите на човека. Тази зависимост се разкрива при разглеждане на семейните обичаи и календарната обредност. Страхът от зли същества, например, и желанието на хората да се предпазят от тях, обуславят редица обредни практики при сватба, раждане и погребение. При влизане на булката в дома на свекъра, тя намазва огнището или прага с мед, където според народната вяра е жилището на стопанина-пазител на семейството. Против самовили и еврейчета родилката носи със себе си глава чесън, пара или барут. Мъртвецът не бива да се оставя сам, за да не го прескочи някое животно и той да се превъплъти.

Констатирането на известни различия в отделните народни знания и вярвания и свързаните с тях обреди, откриването на отличия в култовото почитане на светците се дължи на пъстрия етнографски състав на населението-рупци, тронки, загорци, преселници от вътрешна Странджа и Одринска Тракия. Отчитайки тази особеност, би могло да се обясни почитането на св.Марина като пазителка от отровни змии[7] и на св.Модест-покровител на домашния добитък[8], типично за рупската група. И двамата светци носят белези на почитани от тракийските племена гръцки божества - Артемида и Хермес.

Свой отпечатък върху някои вярвания са оставили и специфичните географски особености на района. Така например устрелът, стопанът и таласъмът се явяват често във вид на рис, животно така типично за Странджа планина. Интересни вярвания са съхранени за елена, невестулката, костенурката и някои планински дървета-дрян, липа, трепетлика.

Като разглеждаме народните вярвания в Странджа съобразно тяхното запазено до днес състояние, не може да не направи впечатление процесът на сливане, на обединение на отделните представи у различните етнографски групи. Много трудно ще се постигне точно разграничение между вярванията за вампира, върколака, таласъма. Тези демонични същества наред със самовили, орисници и болести формират една обединена група от злосторни сили, назовавани най-общо „гяволи" , „гадини". Наистина понякога различията са терминологични, но наличието на интеграционен процес между представите, например, за вампира, самодивите и еврейчетата се дължи както на приликите между тях /употреба на еднакви апотропеи - чесън, червен конец, кръст, тамян; едни и същи отгонителни средства - светлина, огън, песента на първи петли/, така и на започналия през първата половина на XX в. процес на отмиране на обичайната система, вследствие на която различията и специфичните черти постепенно

избледняват в колективната памет.

Интересна особеност в цялостната система от народни знания и вярвания представлява фактът, че най-рано отпадат и се забравят ирационалните представи и схващания за космоса, земята и атмосферните явления. По-дълго в живота и практиката на населението битуват демонологичните и теологичните вярвания и свързаните с тях обреди и обичаи, като тяхната религиозна функция замира за сметка на празнично-развлекателния момент в тях.

Проучването на традиционните народни знания и вярвания на странджанското население ще допринесе за изграждане на една ясна представа за светогледа и цялостната духовна култура на този богат с традиции край.

ЛИТЕРАТУРА

1. М.Драгоманов - Дуалистично миротворение, СбНУ кн. Х, стр.22/23

2. М.Драгоманов - Забележки върху славянските религиозно-етнически легенди- СбНУ, кн. Х111,стр.286 ;
Ст.Стоев . Светогледът на българския народ през вековете, С.1978, стр.35

3. Иванов В.В.,Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей, М.1974 г., стр.166, 185

4. H.Hrauss. Die Bulgaren. Leipzig, 1898, S.188

5. Иванов и Топоров - пос.съч. стр.68/69

6. Иван Венедиков. Самодивите, ИЕИМ, кн.6, 1863 г., стр.271

7. Иваничка Георгиева . Един старинен култ в Родопите, Странджа и по поречието на реките Места и Струма, „Родопски сборник", т.111, 1972, стр.158-175

8. Иваничка Георгиева - За произхода на култа на св.Модест, „Въпроси на етнографията и фолклористиката", С.1980 г., стр.87-91